

סודה של קללה קדומה

הרב אורי הולצמן

לפני ימים ספורים רגש עולם הארכיאולוגיה המקראית עם פרסומו של ממצא קדום מאוד, אשר בו כתובת חידתית בכתב פרוטו-כנעני. במסיבת עיתונאים מיוחדת חשף פרופ' גרשון גליל מאוני' חיפה מעט מן הידוע לחוקרים על אודות הממצא, עם שהבטיח לפרסם עליו מאמר אקדמי נרחב בהמשך השנה.

ובכן, הממצא שנחשף במסגרת החפירות הארכיאולוגיות סביב הר עיבל שבשומרון הוא כמין "קמע" עשוי עופרת, גודלו כ-2X2 ס"מ והוא מתוארך למאה ה-13 לפני הספירה (לפני כ-3,200 שנה). על הקמע, בכתב פרוטו-כנעני, כתובת קללה, ככל הנראה בלשון הזו:

א[רור] א[תה] לאל יהו
תמות ארור
ארור מות תמות
ארור ליהו

פרסום הקמע עורר סקרנות רבה בקהילת המחקר, כמו גם בקרב חובבי תורה וארכיאולוגיה בכלל. איזכור קדום כל כך של שם הו"ה, מה שלא נודע עד היום בכתובות עבריות, הימצאותו של הקמע בסמיכות למקום המזבח שחשף פרופ' אדם זרטל ז"ל בהר עיבל ועוד פרטים נוספים, כל אלו משתלבים לכדי דרמה ארכיאולוגית-מקראית של ממש.

אולם לצד כל התעלומות החדשות, ואלו הישנות הנפתחות מחדש, הקמע שלפנינו הוא קודם כל כתב חידה! מה פשר רצף הקללות החמור הזה, המופיע לבדו בטול הקשר? מי המקלל ומי המקולל? באיזו מסגרת נעשה שימוש בקמע הזה?!

האסוציאציה הראשונה המתבקשת היא כמובן נקודת הציון הגיאוגרפית שבה נמצא הקמע. הר עיבל הוא המקום שבו "יעמדו על הקללה" ששת השבטים שנבחרו לכך, כמפורט בציווי ה' למשה לקראת כניסת העם לארץ (דברים, פרק כז). האם הממצא שלפנינו קשור היסטורית למעמד הברית בהר גריזים והר עיבל? מדוע אפוא לא פורטו בו הפשעים שאת מבצעים קיללו העם במעמד הברית? הקמע נראה יותר כמו "מכשיר קללה" רב-פעמי, לשימוש מזדמן לפי הצורך, אלא שאם אכן כך - מה מעשיו בהר עיבל?!

השבועה - לפני השם

נצא לרגע מגבולות הר עיבל ונשקיף על נקודת ציון חשובה אף יותר: בית הבחירה שבירושלים. בדומה להר עיבל, גם בו מוצב מזבח לה'. כאשר חנך שלמה המלך את בית המקדש הראשון, הוא נשא תפילה נרגשת שיזכה העם לראות במימוש ייעודיו של הבית. אלו רבים מאוד, מקיפים כמעט כל מאורע בחיי בני אנוש, בעיקר כמקום התפילה של העם, "בהנגף עמך ישאל לפני אויב... בהעצר שמים ולא יהיה מטר... רעב פי יהיה בארץ... וגם אל הנכרי אשר לא מעמך ישאל... ועוד ועוד. אלא שהייעוד הראשון של המקדש, מקום המזבח, הוא שימוש כמקום המשפט!

הנה הדברים בפתח תפילתו של שלמה: "את אשר יחטא איש לרעהו ונשא בו אלה להאילתו ובא אלה לפני מזבחך בבית הזה. ואתה תשמע השמים ועשית ושמעת את עבדיך להרשיע רשע לתת דרכו בראשו ולהצדיק צדיק לתת לו כצדקתו" (מלכים א ח, לא-לב).

התיאור הזה, כפי שמפרש לנו רש"י, מכון לשני סוגים של שבועה בין אדם לחברו: "אשר יחטא איש לרעהו" הוא אדם הנתבע על איסור אשת איש, ואילו "ונשא בו אלה" הוא התובע ממון מחברו ("ונשא" מלשון נושא, בשי"ן ימנית; ו' החיבור שבין שני חלקי המשפט מתפקדת במובן "או"). מקורו של רש"י הוא, כנראה, במדרש "פסיקתא" שמצא בלשון הכתוב הזה סמך ל"שבועת היסוד" שתיקנו חכמים לאדם הנתבע ממון וכופר בו.

כלומר, כאשר אדם מבקש להשביע את חברו במסגרת תביעה משפטית שביניהם, הרי הוא עושה זאת "לפני מזבחך". הגורם לכך נראה ברור מאליו: המשביע עומד מול המושבע ומבקש להרתיעו ולהתריע בו בשם האלוקים השוכן במקום הזה. "אני ואתה",

כמו אומר המשביע למושבע, "איננו יודעים האחד את אשר בסתרי לבבו של השני, אולם האלוקים השוכן במקום הזה יודע גם יודע, והוא העוקב כעת אחר שבועתך".

הנה, במילים פשוטות ובהירות, הגדרתה של שבועה בפי רב האי גאון, בפתח ספרו "משפטי שבועות": "לאדם מערכי לב ומה' מענה לשון. אף על פי שהעושק והעשוק לא נכחדו מהקדוש ברוך הוא, הואיל והוא סתור (=נסתר) מבני אדם - הטיל עליהם שבועה על הנסתרות, כדברי החכם (=שלמה): אם יחטא איש לרעהו ונשא בו אלה להאלתו... ואתה תשמע מן השמים". מהותה של שבועה היא אם כן, הבאת התעלומה בפני האלוקים, יודע תעלומות, שיכריע מתוך ידיעתו את הנסתרות.

זו היא בדיוק משמעותו של מעמד השבעת הסוטה בבית המקדש, כמתואר בספר במדבר, פרק ה. את הזיקה ההדוקה בין השבעת הסוטה לבין תיאור המקדש בדברי שלמה, כבר הציב רש"י בפירושו למלכים ועל בסיס זה פירש את הלשון "אֲשֶׁר יִחָטָא אִישׁ לְרֵעֵהוּ" כתביעה על איסור אשת איש, כאמור. אבל אם מתברר לנו שדברי שלמה על "אֲשֶׁר יִחָטָא אִישׁ לְרֵעֵהוּ" כבר מפורשים למעשה בתורת משה, האם לא נכון לחפש גם את דבריו על מי ש"נָשָׂא בּוֹ אֱלֹהִים" בדיני ממונות בציווי ה' בתורה?

לאור דברי שלמה על בית הבחירה, נקרא את פשטות הלשון בפרשת משפטים על אדם התובע מחברו דבר שהפקיד אצלו וטוען השומר שנגנב ממנו: "אם לא ימצא הגנב ונקרב בעל הבית אל האלוקים אם לא שלח ידו במלאכת רעהו... שבעת ה' תהיה בין שניהם אם לא שלח ידו במלאכת רעהו". אמנם חכמינו הקדושים לימדו אותנו שהיישום המעשי של ההוראה הזו הוא לבוא בפני הדיינים הנקראים אף הם "אלוהים", אולם בל נשכח שהם גם אלו שלימדו אותנו את החובה להעמיד סנהדרין לצד המזבח. כי כן, מקום המשפט הוא לפני השם. הדיינים הנקראים "אלוהים" פועלים בשמו כמוסמכים על ידי הסנהדרין היושבת לפני ה', על יד המזבח. עומק פשוטו של מקרא הוא אפוא בדיוק כדברי שלמה: בירור תביעות משפטיות באמצעות שבועה נעשה לפני המזבח, "ואתה תשמע מן השמים".

למה לקלל?

ככל שאנו מבינים את מהותה של שבועה כפנייה אל האלוקים שיפענח תעלומות, נוכל גם להבין מדוע שבועה היא בהגדרה הטלה מותנית של קללה. היודע תעלומות הוא גם השופט כל הארץ. את בירור האמת הוא מבצע באמצעות הדין והחשבון שיבוא עם החוטא. השבועה היא הצהרה של אדם המקבל על עצמו את דין האלוקים, אם אכן הוא מנחם בלשונו (ורק אלוקים יודע זאת).

נזדקק שוב ללשונו של רב האי גאון בפתח "משפטי שבועות": "וחובת דין השבועה אינה אלא בשבועת האלה, והיא השמתא, לפי שהיא מן השבועות החזקות כאשר תראה הכתוב אומר "וישמע יהושע בעת ההיא לאמר ארור האיש"... וכן תראה עוד שאול שאמר "ארור האיש אשר יאכל לחם עד הערב"... ועוד אמרה תורה "והשביע הכהן את האשה בשבועת האלה", וכבר פירש הפסוק ששבועת התביעות באֵלָה כדכתיב "ונשא בו אלה להאלתו".

השבועה היא אם כן הנחת האלוקים בדין ודברים שבין אדם לחברו. בנקודה שבה מסתיימת היכולת האנושית, מבקש האדם את עזרת האל בבירור האמת. לכן ביסודה שבועה היא לפני האלוקים, "לפני מזבֶּחְךָ בְּבֵית הָזֶה". שם הוא שוכן ואליו פונים לעזרה, על בסיס יכולתו הכפולה: לדעת את האמת העלומה ולבוא חשבון עם המעלים אותה. גם בהלכה המעשית, השבועה נעשית ב"נקיטת חפץ" - ספר תורה או תפילין - מייצגי הנוכחות האלוקית. לדעת רבים מן הראשונים, שבועה ללא הזכרת השם אינה שבועה, ולדברינו קל מאוד להבין מדוע. מהותה של שבועה היא פנייה אל האלוקים היודע והשופט.

כה פשוט הוא מעתה שמה של השבועה במקרא: "אֱלֹהִים". יד האל המתערבת במעשים הנסתרים של בני האדם.

בחזרה אל הקמע

מצוידים במידע הזה על טיבה היסודי של שבועה, אנו מבקשים להציע את פשרו של הקמע היחידתי שהתגלה.

כזכור, הר עיבל הוא הר הקללה. שם נמצא המזבח שבנה יהושע עם כניסת העם לארץ ישראל, כמסופר ביהושע, פרק ח. סביר להניח שתקופת מה בראשית ההתיישבות עוד שימש המזבח הזה כמקום המשפט, "נקודת שכינה" אליה באים העם להשביע איש את חברו "לפני מזבֶּחְךָ". הלא, כאמור, זהו המקום הטבעי של הבירור המשפטי.

הקמע הזעיר הזה, כתב קללה חקוק על עופרת, עשוי היה לשמש כחפץ הננקט ביד הנשבע. הוא כולל בתוכו את התוכן היסודי של שבועה באשר היא: אֱלֹהִים. קללת אלוקים הנתונה בידו ומאיימת לפגוע בו אם הוא אכן ראוי לה.

כפי שהסוטה נדרשת "להביא את הקללה אל תוך גופה" באמצעות שתיית המים שבהם נמחה כתב האלה, כך גם כל הנשבע לחברו נוקט בידו את הקללה, כמו מצמידה אל גופו ומאפשר לה לפגוע בו אם כך נותן הדין. זה כמו זו עומדים לפני ה', על יד מזבחו, ומקבלים על עצמם את קללת האלוקים אם כיחדו בלשונם.

אז למה עופרת?

קללות הכתובות על גבי עופרת נושאות את מחשבתנו אל זכרון של קללות אחרות, אף הן מתקשרות עם העופרת. בין שאר נבואותיו הסתומות של הנביא זכריה, מופיעה הנבואה שלהלן (פרק ה):

"וְאָשׁוּב וְאֶשָּׂא עֵינִי וְאָרָא וְהִנֵּה מְגִלָּה עָפָה. וַיֹּאמֶר אֵלַי מָה אַתָּה רֹאֶה וְאָמַר אֲנִי רֹאֶה מְגִלָּה עָפָה אֲרָכָה עֲשָׂרִים בָּאֵמָה וְרֹחֶבָה עֲשָׂר בָּאֵמָה. וַיֹּאמֶר אֵלַי זֹאת הָאֵלָה הַיּוֹצֵאת עַל פְּנֵי כָל הָאָרֶץ כִּי כָל הַגִּבּוֹר מִזֶּה כְּמוֹךָ נִקְּה וְכָל הַנִּשְׁבָּע מִזֶּה כְּמוֹךָ נִקְּה. הַיּוֹצֵאתִיהָ נָאִם ה' צְבָאוֹת וּבָאָה אֶל בֵּית הַגִּבּוֹר וְאֶל בֵּית הַנִּשְׁבָּע בְּשִׁמִּי לִשְׁקֹר וְלִנְהוֹר בְּתוֹךְ בֵּיתוֹ וְכָלְתוּ וְאֶת עֵצָיו וְאֶת אֲבָנָיו.

וַיֵּצֵא הַמֶּלֶךְ הַדָּבָר בִּי וַיֹּאמֶר אֵלַי שָׂא נָא עֵינֶיךָ וּרְאֵה מָה הַיּוֹצֵאת הַזֹּאת. וְאָמַר מָה הִיא וַיֹּאמֶר זֹאת הָאֵיפָה הַיּוֹצֵאת וַיֹּאמֶר זֹאת עֵינֶם בְּכָל הָאָרֶץ. וְהִנֵּה כָּפַר עֹפֶרֶת נִשְׂאת וְזֹאת אִשָּׁה אַחַת יוֹשֶׁבֶת בְּתוֹךְ הָאֵיפָה. וַיֹּאמֶר זֹאת הִרְשָׁעָה וַיִּשְׁלַךְ אֹתָהּ אֶל תוֹךְ הָאֵיפָה וַיִּשְׁלַךְ אֶת אָבֶן הָעֹפֶרֶת אֶל פִּיהָ".

זכריה רואה הנבואה כיצד יוצאת מבית קודש הקודשים "מגילה עפה", אורכה עשרים אמה ורוחבה עשר אמה כמידות פתחי העזרה וההיכל שדרכם היא יוצאת, ובה קללות המיועדות לחול על ראשי הנשבעים לשקר, המכחדים ועושקים את חבריהם בענייני ממון (ראו רש"י שם). היא יוצאת מבית המקדש, "כי כן ביקש שלמה בתפלתו, את אשר יחטא איש לרעהו ונשא בו אלה להאלותו ובא האלה לפני מזבחך בבית הזה ואתה תשמע השמים ושפטת את עבדך להרשיע רשע; ביקש על האלה שיישבע איש לחברו שיבוא לפני המזבח ומשם ייצא משפט על הנשבע לשקר, וגם היה דרכם להישבע ולהאלות (=לקלל) בבית המקדש" (פירוש הגאון מלבי"ם שם, ככל דברינו לעיל).

בחלקה השני של הנבואה, המלאך קורא לנביא ומבקשו לראות דבר נוסף היוצא מאותו מקום. זהו כלי מדידה של איפה, אשה נתונה בתוכה ולצידה ככר עופרת. הנבואה כולה סתומה כדרך נבואותיו של זכריה ואין כאן המקום להעמיק בכל פרטיה. נתבונן רק מעט בהקשר שבו היא נתונה: הגניבה המאוסה ביותר בפני ה' היא הרמייה במידות ומשקלות המתוארת כ"תועבה". כיון שגניבה שכזו נסתרת מעיני בני אדם, האלוקים בכבודו ובעצמו מבטיח לפרוע במי שפושע בה. מפליאים הם דברי הגמרא:

"אמר רבא: למה לי דכתב רחמנא יציאת מצרים בריבית, יציאת מצרים גבי ציצית, יציאת מצרים במשקלות? אמר הקדוש ברוך הוא: אני הוא שהבחנתי במצרים בין טיפה של בכור לטיפה שאינה של בכור - אני הוא שעתידי להיפרע ממי שתולה מעותיו בנוכרי ומלווה אותם לישראל בריבית, וממי שטומן משקלותיו במלח, וממי שתולה קלא-אילן בבגדו ואומר תכלת הוא" (בבא מציעא סא, ב).

העופרת היא מתכת כבדה, כלשון הכתוב בשירת הים "צָלְלוּ כְּעוֹפֶרֶת בְּמַיִם אֲדִירִים". הכשרים שבין המצרים - מלמדנו רש"י - נידונו כעופרת וצללו מיד אל מותם. כאשר היו הרמאים מעוותים את המשקלות, הם עשו זאת באמצעות הוספת עופרת למשקל. מתוך כך הפכה העופרת סמל לגניבה ורמייה, ועל רקע זה רואה הנביא בחזונו כיצד הרשעים מושלכים אל כלי המדידה וככר העופרת מושלכת אחריהם באופן שלא יוכלו לצאת. מעין "מידה כנגד מידה", עונש מותאם לעוון.

כאמור, מהותה של שבועה היא פנייה אל האלוקים בכבודו ובעצמו שיבוא ויברר את האמת על ידי הקללה שבה. אולי הקללות נכתבות על עופרת, כהדהוד המסר העולה מדברי זכריה: העופרת המסמלת את הרמייה האנושית היא גם המסמלת את הפירעון האלוקי, המגיע במלואו אל הגנבים הנסתרים שאין מכיר בהם אלא הקדוש ברוך הוא.